

ISTRAŽIVANJE U HRVATSKOJ

SADRŽAJ

DIO I – Prosocijalnost

1.1 Definicija prosocijalnosti

1.2 Prosocijalnost za integraciju romske djece u školu

DIO II – Analiza povjesne i socijalne dinamike uključivanja Roma i Gadje u Hrvatskoj

Uvod

A. Opće informacije

B. Obrazovanje romske djece

C. Pozadina diskriminacije Roma i trenutna situacija

DIO III - Focus Grupa – Procjena potrebe za osposobljavanjem školskog osoblja: Stajališta učitelja

3.1 Uvod

3.2 Metodologija fokus aktivnosti sa učiteljima

3.3 Rezultati focus grupe

3.3.1 Glavni problem prilikom školovanja Romske djece

3.3.2 Razlozi problema

3.3.3 Kako premostiti probleme

3.3.4 Neki aspekti koji mogu pomoći učiteljima premostiti probleme

3.3.5 Iskustva učitelja u radu sa romskom djecom

DIO IV – Moreno Sociogram: Stajalište djece

4. 1. Uvod

4.2. Postupak

4.3. Analiza i prikaz rezultata djelovanja

4.4. Analiza upitnika

4.5. Zaključak

DIO I

1. PROSOCIJALNOST

1.1 Definicija prosocijalnosti

Pojam prosocijalnost je definicija onoga što se u psihologiji definiran kao prosocijalno ponašanje. To bi značilo skup aktivnosti koje koriste druge ljude ili društvo kao zajednica ili grupa ljudi koje karakterizira čin pomaganja u kojoj pomagač nema koristi od posljedica njegovih postupaka.

Kao posljedica toga, "prosocijalno ponašanje" može se definirati kao dobrovoljne akcija namijenjene za pomoć ili korist drugih pojedinca ili skupine pojedinaca bez ikakvih očekivanja povratka koristi. Dok su ove radnje u korist primatelja, one također mogu biti skupe za darivatelja. Tako je jedan suočen s odlukom da se pomogne drugima na štetu sebe. Pri razmatranju prosocijalnog ponašanja, vanjske, izričite akcije naglašavaju; za razliku od unutarnjih, implicitnih motivacije za te prosocijalne akcije. Prosocijalno ponašanje podrazumijeva kako fizičko tako i mentalno poboljšanje drugih.

Na toj ideji prosocijalnog ponašanja temelji se koncept prosocijalnosti. Znanstvena osnova je dobro definirana od strane takozvane "teorije igara", koja se može smatrati jednom od najvećih doprinosa eksperimentalne ekonomije.

Ova teorija je razvoj eksperimentalnih protokola ("igre") koji mjere ljudske sklonosti na standardizirani način. Te igre mogu se koristiti za mjerenje razlike između pojedinaca, konteksta i kultura na razini ponašanja, pružajući vrijedne dopuna izvještajnim anketama. Umjesto da pitate nekoga o važnosti pomaganja drugima, primjerice, eksperimentalna igra otkriva jesu li oni zaista spremni pomoći drugima u situacijama koje uključuju stvarni financijski gubitak i dobitak. U praktičnom smislu, kada se pojedinac mora suočiti ekonomski izazovom, on je prirodno gurnut prema ravnoteži.

Ova ravnoteža je postignuta je kada su izazivači koje treba zadovoljiti pored vlastite pozicije. Karakteristika suradnje je pojam koji se može definirati kao društveni kapital koji se osvrće na prednosti koje se mogu dobiti iz društvenih odnosa, slično kao i financijski kapital, fizički kapital (npr. stambeni) i individualni kapital (npr. obrazovanje). Te opipljive stvari mogu se definirati dobre volje, zajedništvo, simpatije i društveni odnosi među pojedincima i obiteljima koji čine društvenu jedinicu pojedinac je socijalno bespomoćan, ako se ostavi samo... Ako on dolazi u kontakt s susjedima, održat će se akumulacija društvenog kapitala, što može odmah zadovoljiti njegove društvene potrebe i te može imati znatan društveni potencijal poboljšanja životnih uvjeti u cijeloj zajednici. Zajednica kao cjelina imati će koristi od suradnje svih njezinih dijelova, a pojedinac će u njenim udrugama naći pomoć, naklonost i zajedništvo.

Prosocijalnost je teoretska pretpostavka društvenog sustava odnosa:

kada čin nije za osobni interes, nego je učinjen kako bi se osigurao opći interes i uz to pojedinci su svjesni da trebaju ostati u području poštivanja pravila (čak i ako nisu napisana), općih prihvaćanja i osigurati dobrobit društvene grupe ili zajednice čije se pojedinci osjećaju dio. For the accomplishment of this kind of acts, no external reward is expected.

Prosocijalna djela mogu biti definirana u popisu (nije konačan):

- Fizička i psihološka pomoć
- Dijeljenje tuđih emocija (suosjećanje)
- Meta-verbalni pristup prema tuđim problemima kako bi se povećao osjećaj sigurnosti
- Branite ostale pred prijetnjama
- Uzeti u obzir i uvažavati tuđa stajališta i različitosti.

U ovom pristupu prosocijalni čin mora biti upućen na određenu zajednicu, koja se može definirati kao Obrazovna zajednica. Socijalno područje koje se odnosi ovu zajednicu daje pretpostaviti da svi društveni akteri dijele iste obrazovne ciljeve. Dakle, "obrazovni sukobi" su prevladani ili upravljani.

1.2 Prosocijalnost za integraciju romske djece u škole

Ova socijalna marginalizacija romske djece usko je povezana s obrazovanjem: nepismenost je široko rasprostranjena a integracija u obrazovni sustavu neadekvatna. Neka istraživanja pokazuju da oko 70% romske djece u Europi nikad nije pohađao školu ili je ne završi. Samo 18% ima završenu osnovnu školu, a samo 7% gimnaziju. Čimbenici koji ometaju integraciju romske djece u školski sustav su siromaštvo, roditelji ili naobrazovanost, alkoholizam i nezainteresiranost lokalnih vlasti na nedostatak mogućnosti dostupnih Romima.

Unatoč iskustvu slabog uspjeha romske djece u školama, skromna se pozornost pruža institucionalnim predrasudama koje prisiljavaju romsku djecu iz škole i na ulicu.

Bez obrazovanja, gotovo je nemoguće razbiti začarani krug siromaštva i socijalne izolacije. Iz tih razloga, u 2012. godini, Europska komisija objavila je zajednički okvir za svoje članice, koji ocrtava nacionalne strategije za integraciju Roma. Naime, povjerenstvo je označilo poboljšanja u obrazovanju kao jedan od ključnih čimbenika za uspjeh.

Da bi se razumjele nove dinamike nastajanja i obrazovne potrebe koje su važne za definiranje nove uloge škole kao institucije, bilo bi korisno naglasiti važnost pružanja kvalitetnog obrazovanja romske djece, kako bi se smanjio ogromni jaz između njih i ostatka društva. To znači mnoge stvari: bolja integracija Roma na svim

razinama školskog sustava (naročito u osnovnoj školi); smanjiti razinu odustajanja i podići stopu završetka romske djece koja pohađaju školu; podizanje svijesti Romkinja o njihovim ljudskim pravima te o važnosti obrazovanja za njihovu djecu; pružiti roditeljima društvenu i gospodarsku podršku i integrirati ih u partnerstvo roditelj-škola.

Takav holistički pristup znači stvoriti dobrodošlicu za romsku djecu i obitelji, razviti osjećaj zajedništva kroz osnivanje novog duha osjećaja Zajednice temeljeno na konceptu prosocijalnosti: prosocijalno ponašanje u tom smislu podrazumijeva da se "riješe" potencijalne obrazovne kritične točaka u nastajanju u odnosu između škole i društvene zajednice u nastojanju da se romska djeca uključe obrazovni sustav.

Temelj uvođenja prosocijalnog modela nastave i učenja je skup pratećih mjera za uključivanje romsku zajednicu u lokalnom društvenom okviru. Okosnica ovog sustava može biti "Mirovni kod" kao zamišljeni popis zajedničkih pravila pozitivnih ponašanja, s ciljem stvaranja prosocijalnog okruženja u civilnom društvu. To znači postavljanje skupne suradnje formalno upisane od strane čelnika (škole) i lokalnih predstavnika i udruge, uključujući Rome i predstavnike većinskog stanovništva.

Budući da su mnogi nastavnici ozbiljno zabrinuti zbog marginalizacije djece, posebno Roma, unutar učionice, promocija prosocijalnog ponašanja mogla bi biti ključan odgovor.

Nastavnici mogu promicati razvoj prosocijalne izgradnje sigurnih odnosa, stvarajući učioničku zajednicu, modeliranjem prosocijalnog ponašanja, uspostavljanjem prosocijalnih očekivanja i podrška obiteljima (Romskim i ne-Romskim).

Jednako je važno njegovati pozitivne alternative-dječje prosocijalne osjećaje i ponašanja prema drugima - na "invazivne" percepcije romske djece kao "drugačije".

Ovo ponašanje moraja biti obilježeno dobrom voljom. Ako su djeca prisiljena "lijepo se ponašati i podijeliti", ili im je rečeno da kažu "da im je žao", onda njihovo ponašanje nije dobrovoljno i ne može se smatrati prosocijalnim. Prosocijalni pristup podrazumijeva i naglašava da se prosocijalni razvoj djeteta može aktivno promicati bez prisile.

Prosocijalna djela (fizička i psihološka pomoć, dijeljenje tuđih emocija, braniti ostale pred prijetnjama, uzimajući u obzir i poštovanje tuđih stajališta i različitosti ...) mogao bi biti put za integraciju romske djece u škole i odgovor za suočavanje sustavne diskriminacije romske zajednice.

Prosocijalnost romskoj djeci može dati mogućnost pristupa i završetka obrazovanja u okruženju koje im pruža podršku, bez diskriminacije te su osjetljivi na njihove potrebe kao učenike, kao i obrazovni model koji može postati zanimljiv i pružiti podršku njihovom kulturnih načina poznavanja.

U tom smislu prosocijalni pristup mora biti uokviren u tri pitanja: Što je izrazito problematično za romsku djecu u tradicionalnom školskom sustavu? Kako obrazovno okruženje može posebno privući marginaliziranu romsku djece sa učenjem? Kako prosocijalnost može rastjerati diskriminaciju i progon marginalizirane

romske djece? Odgovori na ova pitanja leže u priznanju da prosocijalni čimbenici poput povjerenja, osobne veze s učiteljem, sudjelovanja roditelja, kulturnog očuvanja i integracije, igraju ključnu ulogu u obrazovnom uspjehu romske djece.

DIO II

2. Analiza povijesne i socijalne dinamike uključivanja Roma u Hrvatskoj

Uvod

Ova analiza bazirana je na istraživanju povijesne i socijalne dinamike uključujući Rome. Istraživačke ispituje:

a) predraude, kriteriji isključivanja ili auto-segregacije, b) osiguranje djece (etničke specifičnosti i zajedničke osnove) i c) obrazovanje unutar romskih zajednica (specifične i zajedničke vizije sa Gadjo). Struktura ove analize prati format djeljenja upitnika među svim partnerima pokrivajući tri sekcije: 1) osnovne informacije, 2) obrazovanje romske djece i 3) pozadina diskriminacije Roma i trenutna situacija.

A. Osnovne informacije

A 1. Koji je postotak Roma u proučavanoj populaciji ?

Prema rezultatima službenog popisa iz 2011. godine, u Hrvatskoj živi 0,40% Romske populacije. U brojevima to iznosi 16.975 Roma u Hrvatskoj.

Podaci pokazuju da je 45% Romske populacije mlađe od 19 godine; 29% u godinama između 0-4, 52% u godinama između 5-14 i 19% u godinama između 15-19.

Romske djece u dobi obavezne edukacije – do 15 godina – je 45%, što je 3 puta veći postotak od nacionalnog prosjeka za istu grupu koji u Hrvatskoj iznosi 15%.

Table 1: Stanovništvo po nacionalnosti i godinama, Popis 2011

	Ukupno Total	Starost Age								
		0 – 4	5 – 9	10 – 14	15 – 19	20 – 24	25 – 29	30 – 34	35 – 39	40 – 44
Republika Hrvatska Republic of Croatia	4 284 889	212 709	204 317	235 402	244 177	261 658	289 066	294 619	284 754	286 933
Hrvati Croats	3 874 321	197 975	190 915	221 386	229 372	243 248	266 277	270 892	262 913	264 174
Romi Roma	16 975	2 706	2 455	2 419	1 825	1 397	1 239	1 113	967	778

	Starost Age								
	45 – 49	50 – 54	55 – 59	60 – 64	65 – 69	70 – 74	75 – 79	80 – 84	85 i više 85 and over
Republika Hrvatska Republic of Croatia	307 561	320 502	311 818	272 740	202 002	212 401	175 526	108 104	60 600
Hrvati Croats	279 236	286 569	273 438	235 112	177 957	181 351	149 382	91 905	52 219
Romi Roma	700	517	366	243	116	77	37	12	8

Hrvatski zavod za statistiku, 2011

Prema navedenim rezultatima službenog popisa iz 2011. godine, prosječna dob romske populacije u Hrvatskoj je 21,9.

A 2. Koji je njihov broj prema službenoj statistici i prema Romima ili drugim nevladinim organizacijama/inozemnim agencijama?

Točan broj Roma koji žive u Republici Hrvatskoj, uključujući i one koji žive u krugu Koprivnice je teško odrediti iz nekoliko razloga, uključujući i to što određeni broj Roma sebe identificira kao druga etnička grupa i kao i učestala migracija. Stoga, rezultat službenog popisa (prema popisu iz 2011. godine u Hrvatskoj ima 16.975 Roma/Koprivničko-križevačkoj županiji 925/Koprivnici 149) samo su pretpostavka stvarne situacije. Prema procjenama Vijeća Europe, u Hrvatskoj živi između 30.000 i 40.000 Roma. Procijenjuje se da u Romskim naseljima u okolici Koprivnice živi više od 300 Roma.

Table 2: Stanovništvo prema nacionalnosti, Popis 2011

	Total	Croats	Roma
Republic of Croatia	4.284.889	3.874.321	16.975
%	100	90,42	0,40
Koprivnica - križevci county	115.584	111.188	925
%	100	96,20	0,80
Koprivnica	30.854	29.681	149
%	100	96,20	0,48

Državni zavod za statistiku, 2011

A 3. Koji su nacionalni zakonodavni dokumenti vezani za manjine/Rome?

Republika Hrvatska ima nekoliko zakona vezanih za manjine/Rome:

The Republic of Croatia has several laws relating to minorities / Roma:

- „Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“
- „Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“
- „Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj“
- „Zakon o suzbijanju diskriminacije“

A 4. Postoji li nacionalna strategija za integraciju Roma?

Republika Hrvatska ima Nacionalnu strategiju za integraciju Roma, „Nacionalna strategija za uključivanje Roma, za period od 2013 do 2020“, izdana od strane Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina.

A 5. Postoji li nacionalni/lokalni Akcijski plan financiran za obrazovnu integraciju Roma?

Republika Hrvatska ima „Akcijski plan za provedbu Nacionalne strategije za uključivanje Roma, u razdoblju od 2013 do 2015“ izdan od strane Vlade Republike Hrvatske. U akcijskom planu jedan od glavnih planova je poboljšati edukaciju romske djece.

A 6. Koja je nacionalna agencija/tijelo odgovorna za obrazovnu integraciju Roma?

Nacionalno tijelo odgovorno za obrazovnu integraciju Roma u Republici Hrvatskoj je Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.

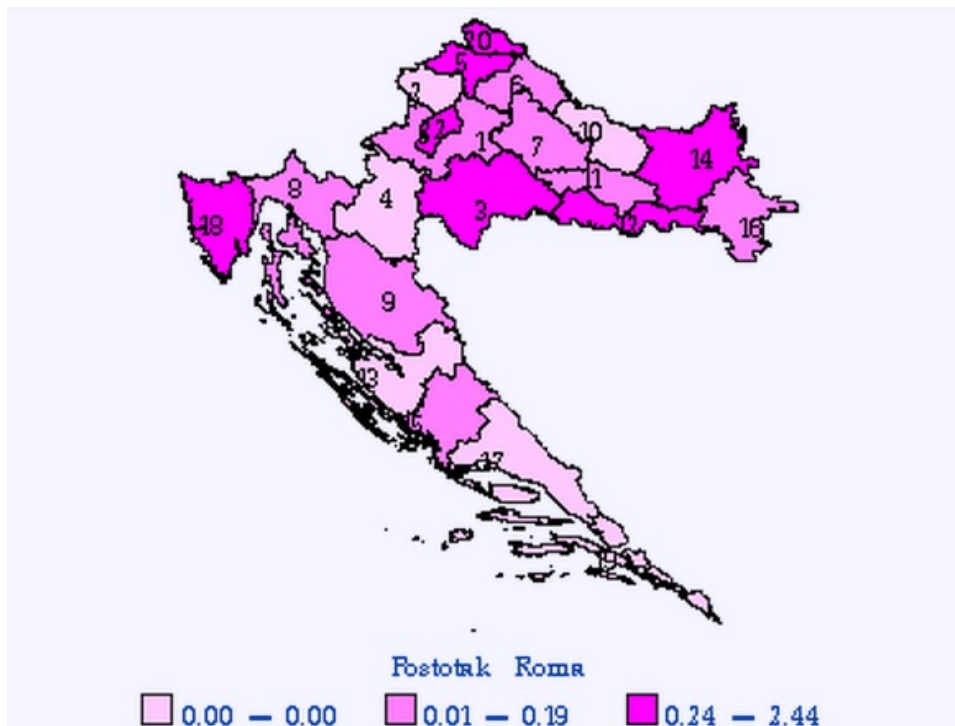
A 7. Kratki sažetak o prisutnosti Roma u državi – povijest i kultura

Na području Hrvatske Romi žive od 14. stoljeća. Danas, oni su ustavno priznata nacionalna manjina. Prvi pisani dokument u kojem se spominju Romi je Dubrovački trgovački zapisnik iz 1362. godine.

Prvi puta na hrvatskom teritoriju Romi su prepoznati kao nacionalna manjina Ustavom iz 1974. Od tada Romima se garantira zaštita manjinskih prava u skladu sa važećim propisima.

Romska zajednica stoljećima Hrvatski teritorij smatra svojom domovinom i, u skladu sa svojim mogućnostima, aktivno doprinosi razvoju i napretku cjelokupne zajednice. Većinom su nastanjeni u jevernom djelu zemlje. Specifičan plemenski sustav (obitelj, proširena obitelj, velika obiteljska udruga, plemenska skupina) i ekonomska situacija izazvalo je raspršivanje, specijaliziranje i djelomičan gubitak njihovog nacionalnog identiteta.

Picture 1: Pozicija Roma na području Hrvatske

Romi predstavljaju društveno dinamičnu, respektabilnu autohtonu nacionalnu zajednicu u Hrvatskoj, koja je, bez obzira na suvremene društvene procese, zadržala svoje specifičnosti vezane uz nomadski (ili polu-nomadski) način života, i plemenske i gospodarske strukture zajednice. Velike romske skupine su migrirali u Hrvatsku tijekom 19. stoljeća iz Rumunjske. Oni pripadaju romskoj skupini Koritars, a smjestili su se na području Međimurja i Podravine, te čine jezgru današnjeg romskog stanovništva u Hrvatskoj, zajedno s već prisutnim Kalderasima i Lovarima.

Suvremeni situacija Roma formirana je kroz dva specifična oblika suživota. Romske zajednice koji žive u relativno izoliranim i zasebnim ruralnim gradovima su očuvale svoj nacionalni i kulturni identitet, ali kao posljedica toga je siromaštvo i zaostalost u odnosu na ostalo stanovništvo. S druge strane, životni standard među romskom populacijom koja živi s većinskim stanovništvom je značajno bolji, ali to je donijelo gubitak njihovog nacionalnog identiteta.

Kroz nekoliko prošlih dekada, broj Roma u Hrvatskoj je porastao što je prikazano i u narednoj tablici

Table 3: Broj Roma u Hrvatskoj, prema popisu od 1948 i 2011

Census year	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Number of Roma	405	1.261	313	1.257	3.858	6.695	9.463	16.975

U Republici Hrvatskoj, Romi su uglavnom marginalizirani, tako da Vlada ima program da im pružiti sustavnu pomoć u cilju poboljšanja uvjeta življenja te ih uključiti u društveni život. Dodatni rizik su loši uvjeti stanovanja, neadekvatna opskrba vodom i strujom u romskim naseljima, lošu zdravstvena skrb i ispodprosječna razinu obrazovanja.

Romska manjina je 2007. godine izabrala svog prvog predstavnika u Hrvatskom saboru. u 2010. godini, Romi su dodani u preambuli Ustava Republike Hrvatske te tako prepoznati kao jedna od autohtonih nacionalnih manjina. Imaju mogućnost biranja jednog zastupnika Hrvatskog sabora kojeg dijele zajedno sa 11 drugih nacionalnih manjina. Filozofski fakultet u Zagrebu je 2012. godine po prvi puta uveo kolegij Romski jezik I i Književnost i kultura Roma.

A 8. Tradicionalne predrasude o Romima o čemu svjedoče prethodne studije

Romi su se oduvijek suočavali sa diskriminacijom i predrasudama u svakoj zemlji. Hrvatsko društvo uglavno izražava negativan stav o Romima:

Roma have always faced discrimination and prejudice in every country. The Croatian society has mostly expressed a negative attitude toward the Roma: od paternalističkog interes za neobičnim strancima, dobronamjernih neaktivnosti i ignoriranja, despotizma i radikalnih akcija do radikalnog «rješenja». Reakcija Romi na to se mjenjala od socijalno poželjnih i prihvatljivih sadržaja i aktivnosti, do izbjegavanja interakcije s vlastima.

U Hrvatskoj predrasude o Romima manifestirale su se na nekoliko nivoa – od govora mržnje, odbijanja usluge u kafićima, protesta grupe roditelja zbog integriranog školovanja do fizičkih napadaja.

I priloženoj tablici vidljivi su rezultati istraživanja iz 2006. godine provedenog u Hrvatskoj. Sudionici su zamoljeni da napišu 3 karakteristike tipičnog predstavnika Romske manjine. Odgovore je dalo 223 sudionika.

Table 4: Najčešći odgovori o karakteristikama tipičnim za pripadnike Romske manjine

Characteristics	%of participants
Prljavi	35
Prosjaci	26
Tamnoputi	26
Neobrazovani	17
Lopovi	17

Izvor: Löw, Ajana: "Ispitivanje izraženosti predrasuda prema Romima u periodima različite zastupljenosti Roma u Hrvatskoj", Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 2009.

Iako nema razloga da se govori o potpunoj društvenoj diskriminaciji Roma, određene forme društvenog obilježavanja postoje kao i određeni slučajevi odvajanja.

A 9. Prisutstvo Roma u medijima

U Hrvatskoj nema mnogo prisutstva Roma u medijima. Ne može se vidjeti da će se mediji boriti za prava Roma, kao za većinsko stanovništvo. Kada Romi i jesu u medijima, najčešće je to u negativnom kontekstu.

Prema istraživanju provedenom 2009. godine evidentno je koliko su mediji jako oružje u borbi protiv diskriminacije. Istraživanje je bilo provedeno u tri faze. Tijekom druge faze u Hrvatskoj se održavao reality show u kojim je sudjelovao, i na kraju pobedio, predstavnik Romske nacionalne manjine. Rezultati dobiveni u drugoj fazi istraživanja bili su značajno drugačiji od rezultata dobivenih u prvoj i trećoj fazi. Tijekom reality show-a, prisutstvo Roma u medijima bilo je veliko, javnost je bila osjetljiva i u to je vrijeme bilo zabranjeno imati predrasude. Kada je show završio i prašina se supstila, prisutstvo Roma u medijima počelo je opadati i slika Roma u javnosti vratila se na staro.

To potvrđuje kako mediji mogu kreirati mišljenje javnosti. Da je ta pozitivna situacija iskorištena na ispravan način, i da su mediji nastavili sa poticanjem Roma, situacija bi danas bila bolja za Rome i manjine u smislu prihvaćenosti.

B. Obrazovanje Romske djece

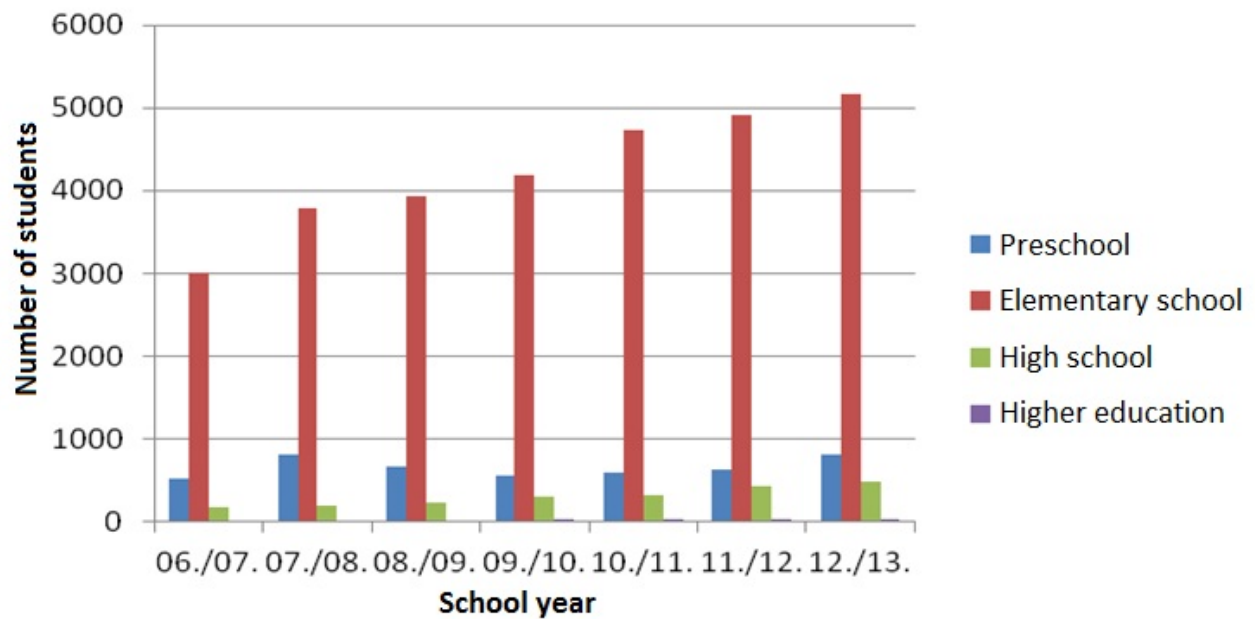
B 1. Statistika o postignutom obrazovanju – nivo postignuća i odustanci, itd.

Obrazovanje je temelj društvenog napretka. Kako god, nije samo napredak ono što taj element čini značajnim. To se također odnosi na ostvarivanje jednakih startnih pozicija za svakog člana društva. Ako društvo ima veliki broj neobrazovanih ili onih sa niskom razinom obrazovanja, to može izazvati niz nestabilnosti i naposljetku degradaciju određenih društvenih segmenata. Takva je situacija trenutno sa Romima u Hrvatskoj gdje zbog nedostatka obrazovanja oni nisu konkurentni na tržištu rada. Kao rezultat toga, članovi te manjinske skupine pate od velikih društvenih isključivanja.

Nivo obrazovanja Roma je vrlo nizak a prosječan broj godina obrazovanja je značajno manji u usporedbi sa većinski stanovništvom.

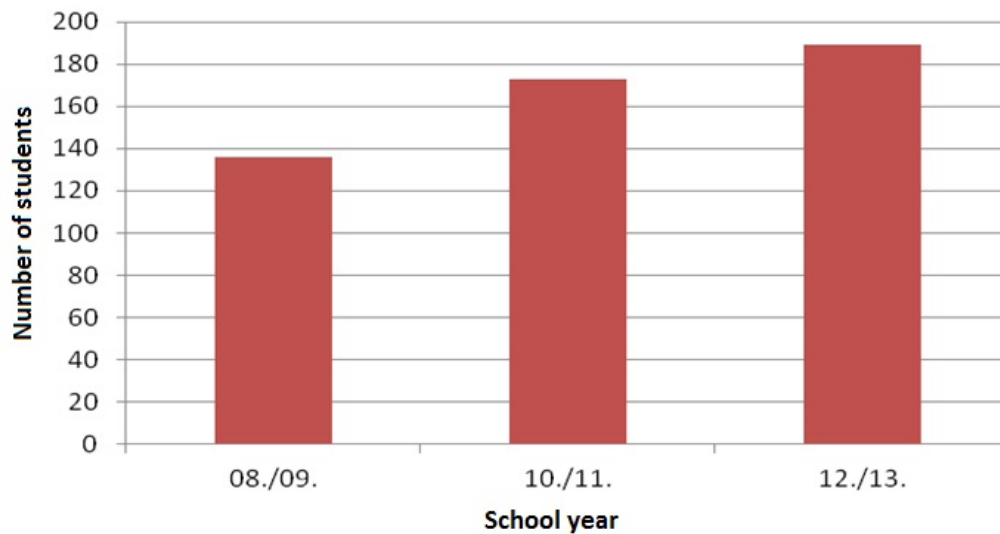
Nepohađanje predškole od strane romske djece ima više razloga, od nedostatka svijesti roditelja o važnosti predškolskog obrazovanja, preko nedostatka financijskih sredstava lokalnih samouprava i kontinuiranog financiranja predškolskih programa, nedostatka kapaciteta u vrtićima i nedostatka svijesti o potrebi uključivanja dugoročnog planiranja Romske zajednice na lokalnoj razini.

Graph 1: Broj romske djece u predškoli, osnovnoj i srednjoj školi te na fakultetu

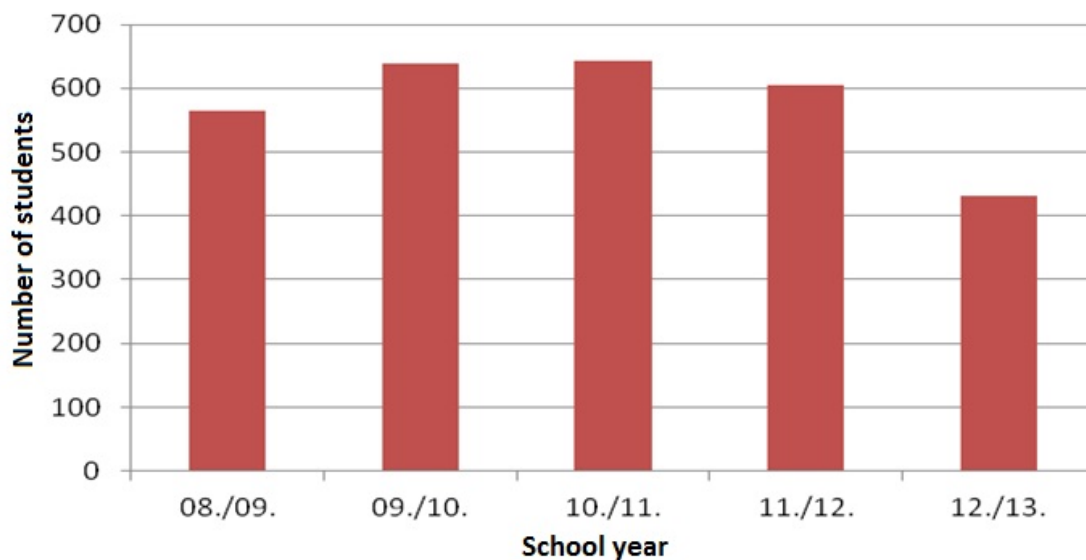
Izvor: Kukovec, D. and Đukić, B.: „Romsko pitanje u kontekstu Europske unije: Pomaže li Europa integraciju Roma u Republici Hrvatskoj?“, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2014.

Graph 2: Broj Roma koji su napustili osnovnu školu

Izvor: Kukovec, D. and Đukić, B.: „Romsko pitanje u kontekstu Europske unije: Pomaže li Europa integraciju Roma u Republici Hrvatskoj?“, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2014.

Graph 3: Broj Roma koji su ponavljali razred

Izvor: Kukovec, D. and Đukić, B.: „Romsko pitanje u kontekstu Europske unije: Pomaže li Europa integraciju Roma u Republici Hrvatskoj?“, Fakultet političkih znanosti, Zagreb, 2014.

Ono što je evidentno iz priloženih grafova je pozitivan rast na svim razinama obrzovanog sustava. Najveći napredak vidljiv je u osnovnoškolsstvu, dok je najmanji vidljiv u visokom obrazovanju. Tren rasta je očekivan jer su s vremenom osigurane bolje mogućnosti i financijski izvori za uključivanje djece u obrazovni sustav. Financijska pomoć mladima ohrabruje njih same, ali i roditelje koji su zainteresirani da njihova djeca pohađaju obrazovne institucije.

U osnovnoj školi vidljiv je najveći napredak. U tom sektoru, porast broja učenika je najkonzistentniji kao rezultat sve većih financijskih izvora iz Europskih organizacija u području obrazovanja Roma. U srednjoškolskom obrazovanju trend je također ohrabrujući, dok u visokoškolskom obrazovanju neprimjetan broj povećanja studenata.

B 2. Postotak romskih učenika u obrazovnim ustanovama po razredima – ukoliko je podatak dostupan.

Podatak o postotku romskih učenika u obrazovnim institucijama po razredima nije dostupan. Kroz ostraživanje nismo mogli naći informaciju o broju romskih učenika koji su završili školsku godinu 2013/2014.

Trenutno u našoj ciljanoj školi Antun Nemčić Gostovinski, naš ciljani razred (4. razred) pohađa 13 učenika, od koji je 6 Roma, što čini 46% razreda.

B 3. Nivo školske uključenosti romskih učenika u ciljanoj školi/razredu

U sklopu Osnovne škole Antun Nemić Gostovinski djeluje područna škola u predgrađu Reka gdje je veliko Romsko naselje. Tu školu pohađa i pohađao je veliki broj romske djece. Učitelji nastoje uključiti romsku djecu i roditelje u sve aktivnosti koje provode. Ta škola radi na socijalizaciji Roma kroz mnoge godine I napredak je vidljiv u odnosu na prijašnje godine. Iako je potrebno još mnogo rada, posebice sa uključivanjem roditelja u škole, školsko osoblje vjeruje da idu u pravom smjeru i svake godine postavljaju se bolji temelji za sljedeće generacije.

B 4. Postoje li jezične barijere sa kojima se suočavaju romski učenici u obrazovanju na jeziku većine?

Iako Romi, kao i ostale nacionalne manjine, imaju zakonsko pravo obrazovanja na nacionalnom manjinskom jeziku, članovi Romske manjine nisu sistematično uključeni niti u jedan model školovanja na svom jeziku, kao ni članovi drugih manjina. Kako god, postoji nekoliko razloga za tu situaciju. Prvenstveno, nejasne su želje Romske zajednice. S jedne strane, neki stručnjaci i dio Roma smatraju da je bolje da s njihova djeca obrazuju na Hrvatskom jeziku vjerujući da je to ključ njihove integracije u društvo, drugi smatraju da bise romska djeca ipak trebala obrazovati na njihovom materinskom (Romskom) jeziku. Zajedno sa te dvije opcije, nedavno se pojavila i dodatna mogućnost, višejezičnog koncepta obrazovanja Roma. Kako Romska zajednica do sada službeno nije zahtjevala da se obrazovanje Roma vrši na njihovom jeziku, cijlokupa romska populacija uključena je u radovan obrazovnih sustav Republike Hrvatske na hrvatskom jeziku. Preciznije, za vrlo loš obrazovni status romske populacije uglavnom se krivi nepoznavanje hrvatskog jezika u trenutku upisivanja osnovne škole.

B 5. Postoje li mehanizmi potpore za obrazovnu integraciju Roma? Na primjer olakšavanje romskim učenicima da premoste jezične poteškoće?

Vlada Republike Hrvatske i Ured za ljudska prava i prava manjina izdaju projekte za potporu boljeg uključivanja Romske djece u škole i odrasle prilikom zapošljavanja.

Grad Koprivnica sudjelovao je u brojnim projektima čija je tema bolje uključivanje Roma u zajednicu kao što su "Korak prema novim životnim mogućnostima", "Razmjena primjera dobre prakse po pitanju integracije Roma u Europi – ERNE" itd.

B 6. Postoje li pomoćnici u učenju/obrazovni posrednici koji pomažu prilikom obrazovne integracije romske djece?

Kroz razgovor sa lokalnim školama, neke od njih imale su romske asistente u prošlosti. Glavni cilj bio je pomoći romskoj djeci prevladati jezične barijere, iz razloga što oni nisu mogli pratiti nastavu zbog nerazumijevanja školskog programa. To nije regulirano na nacionalnoj razini, škole individualno sudjeluju u projektima ili asistenti rade kao volonteri. Trenutno u sve tri osnovne škole u gradu ne postoji niti jedan romski asistent.

Od ove godine po prvi je puta sse na nacionalnoj razini provodi natječaj za potporu uključivanja djece s teškoćama u učenju i romske djece kroz mjere "Mladi za mlade".

B 7. Jesu li romska djeca jednako uključena u sve školske aktivnosti zajedno sa učenicima većinske populacije?

Očito je kako oni nisu jednako uključeni u školske aktivnosti zbog razine obrazovanja, jezičnih poteškoća i životnog stila.

U koprivničkim osnovnim školama školsko osoblje se jako trudi uključiti romske učenike u sve aktivnosti. U školama su organizirane mnoge aktivnosti koje uključuju Rome i ne-Rome, kako bi oni mogli zajedno surađivati i bolje se upoznati. Učitelji pokušavaju romskim učenicima dati na vežnosti tako što im daju ulogu da uče druge o svojoj kulturi. Jedna od najprihvaćenijih aktivnosti u školi je plesna supina gdje romske djevojčice uče druge djevojčice tradicionalnim romskim plesovima. Ali koliko god se oni trudili povezati ih sa vršnjacima kroz aktivnosti, oni ipak uvijek preferiraju družiti se sa Romima jer se na taj način osjećaju bolje.

B 8. Kako djetinjstvo percipiraju Romi a kako ne-Romi – priprema za život odrasle osobe?

Razlika između Roma i većinskog stanovništva je značajna, kada govorimo o obitelji i edukaciji. Dio romske populacije vjenča se rano, također česte su tinejdžerske trudnoće što je također jedan od razloga odsudstva od obveznog sustava. Prvenstveno, Romi prema svojoj tradiciji, ulaze u brak mnogo ranije od ostale populacije (djevjke već u dobi od 14 godina). U prošlosti brakovi su bili isključivo dogovoreni, jer su članovi koji su željeli prekinuti to pravilo bili čak i isključeni iz zajednice.

Razlika u životnom stilu i sistemu vrednovanja između Roma i ostalih rezultira pojavom stereotipa, nepovjerenja i nespremnost da se približe i stvori razumijevanje između dvije skupine, te stvarajući veći jaz između njih. U Koprivnici, postoje pomaci u rješavanju marginalizacije romske zajednice i želja da se isto uključi i u obrazovni sustavi u širu zajednicu.

B 9. Koja je ideja Roma i većinskog stanovništva o školi – vide li je kao socijalizaciju i obrazovanje koje pomaže njihovoj djeci?

Nesposobnost obrazovanja najveći je problem za romsku populaciju. Romi su ljudi koji žive u začaranom krugu siromaštva i tradicije. Društvo ne prihvaća njihove životni stil i oni su vrlo teško ili uopće nisu integrirani u društvo. Romi upisuju svoju djecu u škole ali ih ona ne pohađaju redovito. Najčešće ona ne završe ni osnovnu školu.

Ako problem razmatramo sa pozicije životnih uvjeta Roma, vidjet ćemo siromaštvo u kojem žive, život bez struje, vode, sanitarija, kupaonica, toaleta, nedostatak odjeće i obuće kao i financijskih sredstava, što svakako nije život i okruženje u kojem bi djeca trebala živjeti normalan život i obrazovati se. Također roditelji nisu obrazovani i često bez motivacije da obrazuju svoju djecu. Roditeljima ne šalju djecu u školu jer trebaju pomagati kod kuće (čuvati mlađu braću) ili zarađivati za život (prositi, sakupljati sirovinu itd).

Opće obrazovanje Roma je vrlo nisko. Zbog nasilne diskriminacije koju doživljavaju u školi još je teže uvjeriti roditelje da potiču obrazovanje svoje djece.

Također veliki utjecaj na obrazovanje Roma ima i pošovanje prema obiteljskim vrijednostima te su djeca uključena u obiteljske poslove i zarađivanje.

S druge strane većinsko stanovništvo obrazovanje smatra vrlo važnim jer to određuje njihove buduće životne prilike.

C. Pozadina diskriminacije Roma i trenutna situacija

C 1. Povijesna stradanja Roma u zemlji – progoni, isključenja, Holokaust

Gotovo svugdje gdje su odsjeli kraći ili duži period, bili su na margini društva, i antagonizam između ne-Roma i Roma nastavlja postojati. Pozicija Roma i uvjeti u kojima žive na margini društvenog interesa, pridonosi značajnom zaostajanju u kvaliteti njihovih životnih uvjeta u odnosu na prosječnu kvalitetu većinskog stanovništva.

Tijekom II. Svjetskog rata, romska zajednica izravno je progonjena sa rasnim zakonima te je pretrpjela ogromne gubitke. Ne postoji konsenzus o mogućem broju žrtava Roma na području Republike Hrvatske, ali su omjeri jasi ako imamo na umu da je samo na popisu imena žrtava Koncentracijskog logora Jasenovc navedeno 16.045 Roma od kojih je 5.599 djece. Prema popisu stanovništva iz 1931. godine bilo je 14.284 Roma. Mnogi Romsi sudjelovali su u Nacionalnom oslobodilačkom ratu i u Domovinskom ratu.

Tijekom migracija, u kontaktu sa mnogim kulturama, Romi su usvojili element karakteristične za okolinu u kojoj su boravili tijekom duljeg razdoblja. Hrvatsko većinsko stanovništvo uglavnom ne zna mnogo o običajima, jeziku, umjetnosti i drugim obilježjima Roma

C 2. Samoisključenost zbog kulturnih uzoraka

Budući da Romi najčešće koriste društvenu odaljenost u komunikaciji s ostalim stanovništvom, na određen su način uspjeli sačuvati svoje specifičnosti i kulturni identitet iz procesa asimilacije. No upravo je to stav koji usporava njihovu integraciju u društvo. S obzirom na to da koncept integracije predstavlja prihvaćanje i uključivanje i uobičajene procese koji se dešavaju u određenom stupnju civilizacije, potrebno je napomenuti da neki Romi integraciju smatraju kulturnom asimilacijom.

Kako god, Romi, kao sastavni dio hrvatskog društva kroz više od 6 stoljeća, nisu do početka 21. stoljeća izgradili ili strukturirali svoju nacionalnu zajednicu, niti realizirali većinu svojih manjinskih prava. Deklaratorno osiguranje istih prava manjina u proteklom razdoblju, nije značilo njihovu realizaciju u političkom životu, kulturi, medijima, korištenju jezika i pisma, niti u obrazovanju Roma.

C 3. Isključenje zbog socijalnih uvjeta – stanovanje i mjesto, ekonomska situacija i sl.

Suvremeni položaj Roma u Hrvatskoj ogleda se u dva karakteristična oblika suživota. Romske zajednice žive u relativno izoliranim i odvojenim četvrtima gdje čuvaju svoju nacionalno i kulturnu smosvijest, ali se to događa kao posljedica siromaštva i zaostalosti za okruženjem. Nasuprot tome, životni standard Roma koji žive zajedno sa većinskim stanovništvom znatno je bolji, ali po cijeni gubitka nacionalnog identiteta. Ista situacije je i u Koprivničko-križevačko županiji i susjednim selima sa romskim naseljima.

Nepovoljna socio-ekonomska situacija Roma je uzrokovala duboko ukorijenjene socijalne probleme povezane sa siromaštvom, niskim obrazovanjem, visokom nezaposlenosti, neadekvatnim stambenim i životnim uvjetima, lošim zdravstvenim stanjem i širokim rasponom diskriminacije. Isprepleteni i međusobno uzročno povezani, ovi negativni čimbenici stvaraju zatvoreni krug socijalne isključenosti koje Romi nisu u mogućnosti riješiti sami bez potpore. Niski životni standard većine Roma, kao i uvijek prisutna marginalizacija doprinose tome da su ovisni o socijalnoj skrbi.

Marginalizacija Roma vidljiva je u nekoliko važnih dimenzija: ekonomska, prostorna, kulturna i politička dimenzija. Ekonomska marginalizacija vezana je uz nizak socio-ekonomski status, sklonost prema

određenim zanimanjima i niska razina uključenosti u službene oblike rada. Također je vezana i za njihovo sudjelovanje u obrazovnom sustavu. Naime, velik broj pripadnika Romske etničke skupine izostavljeno je iz podjele rada, a posebno nemaju prilike u natječaju na višim društvenim pozicijama zbog njihovog udaljavanja od obrazovnog sustava. Prostorna marginalizacija odnosi se na prostornu segregaciju i nerazvijenu komunalnu infrastrukturu. Politička marginalizacija se, s druge strane, odnosi na slabe političke participacije. Dakle, loša obrazovna i nepovojna društveno-profesionalna struktura, vežne su odrednice socijalne marginalizacije ove etničke grupe.

Romi u Hrvatskoj nisu homogena populacija. Naime, razlike između određenih romskih skupina su značajne uzimajući u obzir jezičnu, socio-ekonomsku i religioznu pripadnost. Nadovezujući se na jezično jedinstvo, da u Hrvatskoj postoje dvije velike jezične skupine Roma: Bayan jezično područje ili limba d'bajaš(jedan od ruminjskih dijalekata) i romski Chib jezično područje. Romski Chib nema jedinstveni ili pisani standard; to je dijalekt-sustav s više od 60 narječj, tako da se većinom spominje kao „jezik nepismenih“.

Romis u iznimono marginalizirani, a ponekad čak i potpuno isključeni od stanovništva u Hrvatskoj. Ova socijalna isključenost usko je povezana sa nedostatkom potrebnih kompetencija, znanja i vještina potrebnih za određene aktivnosti koje mogu osigurati prihode i financijska sredstva za život, s jedne strane, i povezani s ograničenjima vezanim za usluge socijalne skrbi, s druge strane. Drugim riječima, socijalna isključenosti odnosi se na male vrijednosti za poboljšanje socijalnih i ekonomskih uvjeta života.

C 4. Postojel li problem Roma koji su uključeni u školske problem – službeno ili kroz projekte – tako da škola može biti prihvaćena kao prijateljska za Rome?

U školskom program nisu uključeno samo problem Roma posebno, već problem manjina. Od ove školske godine sve škole obavezne su uvesti Građanski odgoj gdje će učenici učiti o razumijevanju vrijednosti, poštovanju drugih i različitih mišljenja te o socijalnoj odgovornosti. Do ove školske godine, škole sun a ovom problem radile kroz različite projekte, ali ne upravljano sa višeg nivoa.

C 5. Medijska slika Roma – pozitivna ili negativna

U većini slučajeva, medijska slika Roma u Hrvatskoj je negativna. Uz rijetke izuzetke, mediji stvaraju stereotipe o Romima, što saamo nastavlja praksu izoliranja od društva.

Mediji mogu biti vrijedan alat širenja svijesti i promoviranja različitosti i multikulturalizma ako su posvećeni promjenama. Umjesto naglska na negativne vijesti o Romima naglasak treba staviti na pronalaženju afirmativnih priča i da ti Romima priliku da ih se čuje jer, osim u negativnom kontekstu, uopće nemaju pristup medijima.

C 6. Postoje li novi društveni trendovi koji podupiru integraciju Roma?

Postoji nekoliko primjera dobro prakse vezano za socijalnu integraciju kroz projekte i akcije skupina/pojedinaca/udruga podržanih od lokalnih institucija. Kroz projekte se pokušava regulirati problem Roma i njihova socijalna inkluzija u društvu kao i pomoć pri zapošljavanju.

Grad Koprivnica trenutno sudjeluje u dva projekta (pored projekta SMILE) koji za ciji imaju bolju socijalnu poziciju Roma.

Razmjena primjera dobre prakse po pitanju integracije Roma u Europi “ERNE” – glavni cilj projekta je identificirati primjere dobr prakse vezane za integraciju Roma u Europskoj uniji, razmjena i primjena dobr

prakse, razvoj strategija i preporuke za političare koj će održivo utjecati na donošenje politika i odluka u zemljama partnerima.

Korak prema novim životnim mogućnostima – svrha projekta je uključivanje Roma i starijih duže nezaposlenih (iznad 40 godina) u društvo i na tržište rada kako bi se smanjio broj korisnika socijalne pomoći. Ciljna skupina su Romi i dugotrajano nezaposleni, s naglaskom na žene u obje ciljne skupine.

C 7. Postoje li dokazani napori posredovanja za integraciju Roma?

Naravno da uvijek postoje ljudi u društvu koji brinu o ljudskim pravima, nebitno većine ili manjine. Na nacionalnoj razini, pomoć za Romsku zajednicu vidljiva je kroz zakone koji štite njihova prava i uspostava Ureda za ljudska prava i prava manjina.

Kroz veliki broj programa pokušava se pomoći Romima da poboljšaju svoje životne uvjete. Ti programi inicirani su od strane Hrvatske vlade, Europske unije ili Europske organizacije kao što je Program ujedinjenih Naroda za razvoj i slično. S obzirom a zaostajanje Roma u odnosu na prosječnu kvalitetu života, a procjenjujući da postoji jaz koji Romi ne mogu prevladati sami, Vlada Republike Hrvatske donijela je Nacionalni program za Rome u 2003. godini i komplementarni Akcijski plan Desetljeća za uključivanje Roma 2005. – 2015.

Nacionalni program za Roma je strateški plan koji se implementira na državnoj razini i koji pokušava poboljšati status Roma kroz elementarna područja kao što su obrazovni sektor, zapošljenje i zdravstvena zaštita. Taj program na nacionalnoj razini osigurava sredstva za najvažnija područja društvene integracije.

Europska politika „pomaganja“ igra veliku ulogu u integraciji Roma u svakodnevni život. Zajednička politika Vlade Republike Hrvatske i Europske unije, kao sponzora raznih projekata, dovla je do bolje regulirane situacije Roma, iako je to još daleko od onoga kako bi trebalo biti.

Nakon ovog istraživanja, došli smo do zaključka kako su Romi sve više uključeni u obrazovnu strukturu što je vrlo važno za razvoj njihove zajednice što također znači lakša integracija sa ostalim aspektima društva.

DIO III

3. Focus Group - Training Needs Assessment of school personnel

The teachers point of view

3.1 Uvod

Poznavajući ponašanje školskog osoblja vrlo je važno: iz tog razloga focus grupa sa nastavnicima vrlo je korisna kako bi se poštovao nivo razumijevanja i primjenilo prosocijalno ponašanje. Nije proučavano da li su nastavnici upoznati sa prosocijalnom teorijom nego da li već postoje elementi prosocijalnog ponašanja u njihovim školama/razredima i da li su oni spremni promijeniti svoje vlastito ponašanja kako bi podržali provođenje prosocijano školsko okruženje.

“Važnost osobnih odnosa za svu djecu, kao i poovećani vršnjački odnosi u ranoj adolescenciji, sugeriraju kako učitelji mogu imati ogroman utjecaj na socijalan razvoj učenika kreirajući školsku kulturu gdje svaki učenik ima priliku vidjeti prosocijalno ponašanje od drugih učenika i odraslih. U takvoj kulturi, način na koji učitelji tretiraju učenike i način na koji učenici tretiraju jedni druge to je dio njihovog iskustva učenja” (Lickona, 1997).

U Hrvatskoj fokus grupa je provedena u Osnovnoj školi “Antun Nemčić Gostovinski” Koprivnica u područnoj školi Reka, sa 11 učitelja (5 nastavnika viših razreda i 6 učitelja nižih razreda).

Fokus grupa pripremljena je kroz sastanke sa školskim ravnateljem i socijalnom pedagoginjom, razvijajući ključna pitanja i pripremajući materijale za radionicu.

Detaljni izvještaj pripremljen je nakon radionice. Sva mišljenja i zapažanja iznesena prilikom radionice su zabilježena i uključena u izvještaj.

3.2 Metodologija focus grupe sa učiteljima

Rasprava focus grupe okupila je zajedno 11 učitelja vođenih od strane moderator (člana projektnog tima) koji je predstavio temu rasprave i pomogao grupi da sudjeluje u ugodnoj i prirodnoj raspravi između sebe.

Metodologija korištena prilikom rasprave focus grupe leži na dopuštanju sudionicima da se slažu ili ne slažu sa drugima što je donijelo uvod o tome kako grupa razmišlja o problemima vezanima za:

- Školovanje i integracija romske djece u školske aktivnosti
- Glavni problem s kojim se suočavaju, pružajući uvid u različita mišljenja
- Njihova vjerovanja, iskustva i praksa

Razina analize predviđa slijedeće glavne principe:

- Grupna diskusija o detektiranim stvarima
- Konceptualizacija problema
- Prikupljanje informacija i interpretacija podataka u logici složenosti koncepta, povećanje svrhe svijesti, od izbora i od nastavnog procesa
- Razumjevanja i razmišljanje o iskustvima kroz unutarnje perspective nastavnog sustava

Neka od pitanja vezana za tebu bila su sljedeća:

1. Smatrate li da u vašoj školi postoji kultura pomaganja, djeljenja, doniranja, kooperacije i volontiranja?
2. Smatrate li da su učenici opterećeni nacionalnosti prilikom pomaganja, kooperacija itd?
3. Jeste li ranije sudjelovali u projektima koji predstavljaju novosti u obrazovanju?
4. Jeste li ranije sudjelovali na radionicama koje u vama nastoje razviti anti-diskriminatorne i/ili multikulturalne osobine?
5. Jeste li upoznati sa prosocijalnom teorijom i njenom primjenom u školama?

3.3 Rezultati focus grupe

Fokus grupa započela je otvorenom raspravom a općoj klimi u ciljanoj školi. Svi sudionici složili su se kako u školi postoji kultura pomaganja, djeljenja, doniranja, volontiranja I kooperacije. Niti jedan sudionik focus grupe ne smatra da u učenicima opterećeni nacionalnosti prilikom pomaganja, djeljenja I kooperacije.

Željeli smo ispitati kakvo je znanje sudionika o prosocijalnoj teoriji I njenom provođenju u školi I saznali smo da 7 od 11 učitelja nije upoznato sa teorijom, dok je njih 4 potvrdilo kako poznaju osnove I ideje prosocijalne teorije. Iako je focus grupa provedena na malom uzorku, već je sada vidljivo da je učenje o prosocijalnoj teoriji itekako potrebno našoj ciljanoj školi.

3.3.1 Glavni problem školovanja romske djece

- Odsutstvo (smatra 7 učitelja (64%))
- Rano odustajanje (smatra 6 učitelja (55%))
- Potreba za dodatnom obrazovnom podrškom I dodatna pomoć (smatra 5 učitelja (45%))
- Nepripremljenost- nedostatak predškole (smatra 9 učitelja (82%))
- Problem integracije (smatra 4 učitelja (36%))
- Nedostatak sudjelovanj roditelja u školama (smatraju svi učitelji (100%))
- Poteškoće u praćenju I ocjenjivanju romske djece u školama (smatraja 4 učitelja (36%))

3.3.2 Razlozi navedenih problema

- **Nedostatak motivacije** naglašeno je od strane većine sudionika uz objašnjenje da roditelji nisu motivirani za napredovanjem i obrazovanjem, pa samim time nisu ni djeca, zato što i oni koji jesu obrazovani nemaju priliku za boljim životom
- Četiri sudionika focus grupe smatraju da je nedostatak **jezičnih vještina** je također važan razlog problema kada govorimo o školovanju
- **Odustajanja od škole** u ranoj dobi također se smatra velikim problemom. Glavni razlog tome je Romska tradicija zarađivanja novaca u ranoj dobi, te to što djeca moraju pomagati kod kuće ili to što Romska populacija općenito ne vjeruje u vrijednost obrazovnja.
- Pet sudionika smatra da romska djeca školu percipira kao **neprijateljsko okruženje**

3.3.3 Kako premostiti probleme

- Poticati **suranju između učenika, učitelja i roditelja** i promovirati **motivaciju i pozitivne odnose** (smatra 9 učitelja (82%))
- **Stvoriti prosocijalno i multikulturalno okruženje u razredu** (smatra 2 učitelja (18%)). Mišljenja smo da bi ta brojka bila veća kada bi sudionici bili u poznanosti sa prosocijalnom teorijom i idejama koje ona promiče.
- Stvoriti **ugodnu klimu** u razredu i **pozitivan pristup** prema učenju (smatra 4 učitelja (36%))
- Poticati kod romske djece bolji osjećaj samopoštovanja (smatra 4 učitelja (36%))
- Povećati nivo socijalizacije kod romske djece (smatra 7 učitelja (64%))
- Uljučiti učenje u socijalno iskustvo između vršnjaka (smatra 5 učitelja (45%))

3.3.4 Neki aspekti koji mogu pomoći premostiti problem

- Najviše sudionika smatra da je **bolja suradnja sa roditeljima** ključ za poboljšanje rada sa romskom djecom u školama
- Obavezo **predškolsko i četverogodišnje** obrazovanje
- **dodatno i specijalizirano** obrazovanje
- **strože kazne i zakoni** za nepoštivanje školskih pravila i obaveza, za djecu i njihove roditelje
- kao najbolje rješenje sudionici smatraju **učenje jedan na jedan**, ali često to uvjeti ne dopuštaju. Romski asistenti bi značajno unaprijedili komunikaciju između učenika i učitelja.
- **Dodatni individualni rad** sa učenicima jer dopunska nastava nije dovoljna

3.3.5 Iskustvo učitelja u radu sa romskom djecom

Sudionike fokus grupe zamolili smo da diskutiraju o svom iskustvu u radu sa romskom djecom:

- Iako ne žele generalizirati, jer kod svakog je djeteta situacija drugačija, opće mišljenje je da se romskoj djeci teško prilagoditi jer žive **u uvjetima koji se bitno razlikuju** od onih u kojima žive njihovi vršnjaci što za njih prilikom čini teškom i neprivlačnom
- Jedan od sudionika komentirao je kako su romska djeca većinom **nezainteresirana za školu i školske obaveze**
- **Rijetko ispunjavaju svoje obaveze**, ne shvaćaju školu dovoljno ozbiljno

- Neki od njih dojmaju da romska djeca **žele biti uspješna** u školi, ali nemaju dovoljno podrške kod kuće
- Jedan od učitelja, koji predaje **strain jezik**, ima dojam kako romska djeca njegov predmet smatraju posebno teškim jer je to još jedan dodatan jezik koji ne poznaju
- Svi sudionici slažu se kako **romska tradicija i način života** znatno utječu na njihove rezultate u školi

Kroz raspravu, svi sudionici su se složili da je u školi potrebno poticati kooperaciju, nesebičnost i multikulturalizam. Od ove školske godine, sve su škole obavezne uključiti Građanski odgoj gdje se učenike obrazuje o vrijednostima razumijevanja, poštovanja drugih i različitih mišljenja i socijalne odgovornosti što je temelj prosocijalne teorije.

Sudionici fokus grupe služe se da u školi postoji potreba za prosocijalnim pristupom, ali i mišljenja su da se situacija ne može značajnije promijeniti bez pomoći sa višeg nivoa. To je kompleksan problem i ne može biti riješen brzo te je potrebno rezulirati sistem i osigurati pomoć za romsku populaciju prilikom njihove socijalizacije. Oni su svjesni da je osnovna škola najvažnija za njihovo obrazovanje ali također naglašavaju kako obrazovanje mora započeti mnogo ranije, kroz sustavno uređenu obaveznu predškolu.

Našem ciljani razred pohađa mali broj učenika, ali odnosi između njih bazirani su na ideji prosocijalizacije te je već vidljiv značajan napredak u njihovim odnosima. Ovaj dobar primjer pokazuje kako definitivno postoji potreba za prosocijalnim pristupom.

DIO IV

4. Moreno Sociogram: Stajalište djece

1. Uvod

Jedna od manjinskih grupa koja je najčešće na meti predrasuda većinskog hrvatskog stanovništva su Romi. 650 godina nakon njihovog doseljenja na ove prostore, Romi su žrtve predrasuda, društvenog nasilja, maltretiranja i diskriminacije. U Izvještaju o poštovanju ljudskih prava u Hrvatskoj iz 2005. stoji: „Premda se samo devet tisuća osoba u popisu stanovništva 2001. godine izjasnilo kao Romi, vlasti i nevladine organizacije procjenjuju da romska zajednica broji između trideset i četrdeset tisuća ljudi“. Sve većem broju romske djece nastoji se pružiti barem osnovnoškolsko obrazovanje, iako svijest o važnosti istog nije uvijek prepoznata u njihovim obiteljima, pogotovo kad su u pitanju djevojčice za koje, po romskim običajima, nije neobično da se udaju oko 15. godine. Romska djeca su još uvijek siromašna i neobrazovana, naučena na česti prezir od svojih sugrađana. Sukladno povećanju populacije Roma na ovim prostorima i spomenutim problemima, pokrenut je akcijski plan Desetljeće za uključivanje Roma (odnosi se na period od 2005. do 2015. godine) kojemu je cilj povećati broj upisane romske djece oba spola u obvezni sustav osnovnog obrazovanja, kao i u sustav srednjoškolskog obrazovanja. Na tragu istog cilja provodi se i projekt Roma SMILE kojemu je svrha podržati osnovne škole u njihovom nastojanju uključivanja romskih učenika, stvarajući prijateljsko okruženje za romsku djecu i obitelji te razvijanje osjećaja zajedništva, na temelju koncepta prosocijalizacije i holističkog pristupa.

U ovom dijelu projekta bilo je potrebno saznati na koji način su romska djeca uključena u razredne odjele koje pohađaju. Tijekom života, svaki pojedinac ulazi u mnogobrojne i razovrsne interakcije s drugim ljudima i uključuje se u niz formalnih i neformalnih zajednica. Za uspješno funkcioniranje i uključivanje u društvo vrlo je bitno uspostavljanje adekvatnih odnosa s ljudima s kojima surađujemo u svakodnevnim aktivnostima. Ljudi se međusobno razlikuju po svojem sociometrijskom statusu tj. popularnosti.

Ispitivanjem sociometrijskog statusa i emocionalne otvorenosti bave se sociometrijska istraživanja, koja je u psihologiju prvi uveo J.L. Moreno. Težište Morenovog pristupa je na emocionalnim odnosima, međusobnom privlačenju i odbijanju članova grupe, na osnovu kojih se zatim ustanovi tzv. emocionalna struktura (Petz, 1992.). Sociometrijski test je tehnika za kvantitativnu analizu emocionalne strukture grupe i to je prva operacija koja je korisna za dublje prodiranje u strukturu grupe jer proučava neformalnu strukturu grupe (Moreno, 1962.). Za razliku od formalne strukture grupe koja je članovima nametnuta izvana, a sastoji se od hijerarhija uloga, utjecaja i moći, neformalna struktura grupe je ono što članovi unose u grupu iznutra i temelj je funkcioniranja grupe kao cjeline. Neformalnu strukturu grupe čine vrijednosne orijentacije, percepcije ostalih članova, međusobno shvaćanje, razumijevanje, uzajamne procjene i samoprocjene. Sociometrija, dakle, pruža informacije o opsegu u kojem se osoba sviđa ili ne sviđa članovima svoje grupe jednostavnim traženjem od članova da daju odgovore ili imenovanja najpoželjnijih partnera za neku vrstu zadatka/igre ili najboljih prijatelja. Među autorima postoji određeno neslaganje u vezi s negativnim biranjima. Protivnici negativnih biranja argumentiraju svoj stav tezama da takav zahtjev izaziva otpor jer pojedinci ne žele priznati svoje negativne osjećaje te da korištenje odbijanja skreće pažnju na neomiljene članove grupe. S druge strane, zagovornici negativnih biranja tvrde da se jedino korištenjem i pozitivnih i negativnih biranja može dobiti potpuna struktura i slika odnosa u grupi. Prema njima,

prihvatanje i odbijanje nisu dva različita mehanizma, već polovi istog kontinuuma pa bi isključivanje jednog od njih dalo netočnu i nepotpunu sliku odnosa u grupi.

Postoji više vrsta sociometrijskih tehnika, a u svakoj od njih je potrebno odrediti prema kojem kriteriju se vrši odabir. Prema funkcionalnom kriteriju izbor ili procjena se vrši na osnovu određenih osobina potrebnih za specifičnu aktivnost (osobina koje znače dobro funkcioniranje u grupi), dok se to prema emocionalnom kriteriju čini na temelju međusobnog odnosa privlačenja i odbijanja. Postoji nekoliko sociometrijskih metoda, a u ovom ispitivanju korištena je tehnika imenovanja. Prilikom korištenja ove tehnike, svaki član skupine imenuje mali broj drugih članova (najčešće tri, najviše pet) koji mu se najviše/najmanje sviđaju ili s kojima želi/ne želi sudjelovati u nekoj aktivnosti. Imenovanja se prikupljaju za sve članove u skupini i osnova su za određivanje socijalnog statusa na jedan od dva načina. Svaka skupina sociometrijskog statusa može biti izvedena izravno iz pozitivnih i negativnih imenovanja ili se pozitivna i negativna imenovanja kombiniraju za izvođenje indeksa socijalne preferencije i indeksa socijalnog značaja.

Problem sociometrijskih podataka je mala mogućnost njihova interpretiranja. Grba (1990.) navodi kako se usavršavanje u sociometriji isključivo odnosi na metodologiju (konstruiranje novih instrumenata, promjene u primjeni i analizi dobiveni podataka i sl.), no i dalje postoji vrlo slaba teorijska osnova sociometrije i njeno uklapanje u prostor definiran drugim psihologijskim teorijama i konstruktima.

2. Postupak

Ispitivanje je provedeno u 4.razredu OŠ Antun Nemčić Gostovinski - PŠ Reka, 17. listopada 2014. godine. Škola je izabrana zbog nešto većeg broja romskih učenika od prosjeka ostalih škola u okolici. U razredu od ukupno 13 učenika, 9 roditelja je dalo pristanak za sudjelovanje djeteta u istraživanju, od toga 5 Roma. Sudjelovalo je 6 djevojčica (3 Romkinje) i 3 dječaka (2 Roma). Sjedili su svaki sam u klupi kako bi se osigurala anonimnost. Ispitivanje se sastojalo od dva dijela-rješavanja upitnika od 4 pitanja prigodno napravljenog za ovo istraživanje i ispunjavanja zadane skice koja je služila kao temelj sociometrije. Ispitivanje je provela članica projektnog tima uz pomoć učiteljice. Trajalo je jedan školski sat. Učenicima je pročitana sljedeća uputa: „Dragi učenici, svi ste dobili dva papira, jedan s pitanjima i drugi s iscrtanim krugovima. Papir s pitanjima stavite sa strane i svi uzmite papir s krugovima. U najmanji krug upišite svoje ime i prezime. Sad svi pažljivo slušajte što ćete dalje raditi. U prvi idući krug do vašeg imena napišite imena onih učenika s kojima se najradije igrate. Možete napisati onoliko učenika koliko želite, ali najviše 5 učenika. U zadnji, najveći krug napišite imena onih učenika s kojima se ne volite igrati. Također najviše 5 učenika.“ Budući da su učenici pitali kamo da napišu preostale učenike, rečeno im je da ih mogu upisati u srednji krug kako bi se izbjegao gubitak vremena zbog objašnjavanja učenicima zašto nije potrebno upisati sve učenike iz razreda i kako im se ne bi otežao odabir činjenicom da nekog moraju izostaviti. Prilikom analize, prvi krug je smatran pozitivnom izborom, drugi je zanemaren, a treći krug negativnim izborom. Nakon što su završili, rečeno im je da uzmu drugi papir, onaj s pitanjima. Pročitana im je uputa: „Pažljivo pročitajte pitanja i odgovorite na njih. Ako nešto ne razumijete ili trebate pomoć, podignite ruku. Možete pisati i pisanim i tiskanim slovima, kako vam je lakše.“ Upitnik se sastojao od 4 pitanja:

1. Što smatrate dobrim prijateljem?
2. Volite li dijeliti stvari s prijateljima iz razreda?
3. Napišite ime prijatelja iz razreda s kojim želite sjediti u klupi za vrijeme nastave i zašto?
4. Napišite ime prijatelja iz razreda s kojim se najviše volite igrati za vrijeme odmora i zašto?

3. Analiza i prikaz rezultata sociograma

Prilikom analize rezultata vodili smo se standardnim kriterijima sociometrije, odnosno ponešto izmjenjenima zbog malog broja učenika. Izračunat je prosječan broj biranja u slučaju kad bi se biranja ravnomjerno raspodijelila na sve učenike i prema tome je odabran kriterij za korištene kategorije (popularno dijete, itd.), no zbog malog broja učenika nije uzeto 6 biranja kao prosjek (računski ispada 5,66)

nego 5. Kriteriji za kategorije su sljedeći: A-Popularni učenici (više pozitivnih nominacija od prosjeka biranja, bez negativnih), B-pozitivni više nego negativni (više pozitivnih nego negativnih biranja, ukupno više od prosjeka biranja), C-negativni više nego pozitivni (više negativnih biranja nego pozitivnih, ukupno više od prosjeka biranja), D-kontroverzni učenici (otprilike jednak broj pozitivnih i negativnih biranja, ukupno više od prosjeka biranja), E-odbačeni učenici (1 ili 0 pozitivnih biranja, više negativnih, ukupno više od prosjeka biranja), F-zanemareni učenici (bez biranja). Dio učenika je birao one učenike koji nisu sudjelovali u ispitivanju te su oni navedeni u tablici, ali nisu uzeti u obzir prilikom obrade podataka (učenici koji su u tablici označeni brojevima od 10 do 13). Broj označen **plavom** bojom označava učenike Rome.

3.1.Tablični prikaz dobivenih podataka

Učenik (Biran)	1.	2.	3	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
Učenik (Bira)													
1.		-	-	+	+	+	-	+	-	-	-		-
2.	+				+		-		-	+		-	-
3.	+	-		-		+		+	+	+	+		
4.	+	-	+			+		+		-	-		
5.	+		-	+		+	-	+	+	+	-	-	-
6.	+	-		+	+		-	+	-				
7.	+				+				+		+	-	
8.	+	-		+	+	+			+				
9.	+						+	+		+	+	-	-
Ukupno +	8	0	1	4	5	5	1	6	4				
Ukupno -	0	5	2	1	0	0	4	0	3				
Ukupno biranja	8	5	3	5	5	5	5	6	7				

Temeljem dobivenih rezultata, možemo zaključiti da je u razredu najpopularnija učenica broj 1, koja je od svih ostalih učenika dobila pozitivna biranja. Ona ima 4 recipročna biranja, odnosno, ona je pozitivno birala učenike 4, 5, 6 i 8 (sve osim broja 5 su učenice Romkinje). U popularne učenike možemo svrstati i učenice broj 5, 6 i 8 koje imaju 5, odnosno 6 pozitivnih biranja i nijedno negativno biranje. Učenice 6 i 8 su Romkinje. Učenica broj 5 ima 3 recipročna pozitivna biranja, učenica 6 četiri, a učenica broj 8 ima 5 recipročnih pozitivnih biranja.

Kontroverzno dijete u razredu je učenik broj 9 s otprilike jednakim brojem pozitivnih i negativnih biranja (4 pozitivna i 3 negativna), koji je Rom. Ima 2 recipročna pozitivna biranja, također s Romima.

Učenica koju možemo svrstati u kategoriju s više pozitivnih nego negativnih biranja je učenica broj 4, Romkinja, koja ima 4 pozitivna (od čega tri recipročna) i jedno negativno biranje. Međutim, pomalo je diskutabilna opravdanost smještanja učenice u ovu kategoriju jer je pozitivna biranja dobila od popularnih učenica (k tome se radi i o recipročnim biranjima), a jedino negativno je dobila od učenice broj 3 čiji je status upitan (objašnjenje kasnije u tekstu). No, odlučili smo se držati kriterija postavljenih na početku, a prema tome pripada u ovu kategoriju.

U kategoriju odbačene djece možemo svrstati učenike broj 2 i 7. Učenik broj 2 ima 5 negativnih i nijedno pozitivno biranje, a učenik 7, koji je Rom, ima jedno pozitivno i 4 negativna biranja. Zanimljivo je da učenik 7 jedino pozitivno biranje ima od kontroverznog učenika, također Roma.

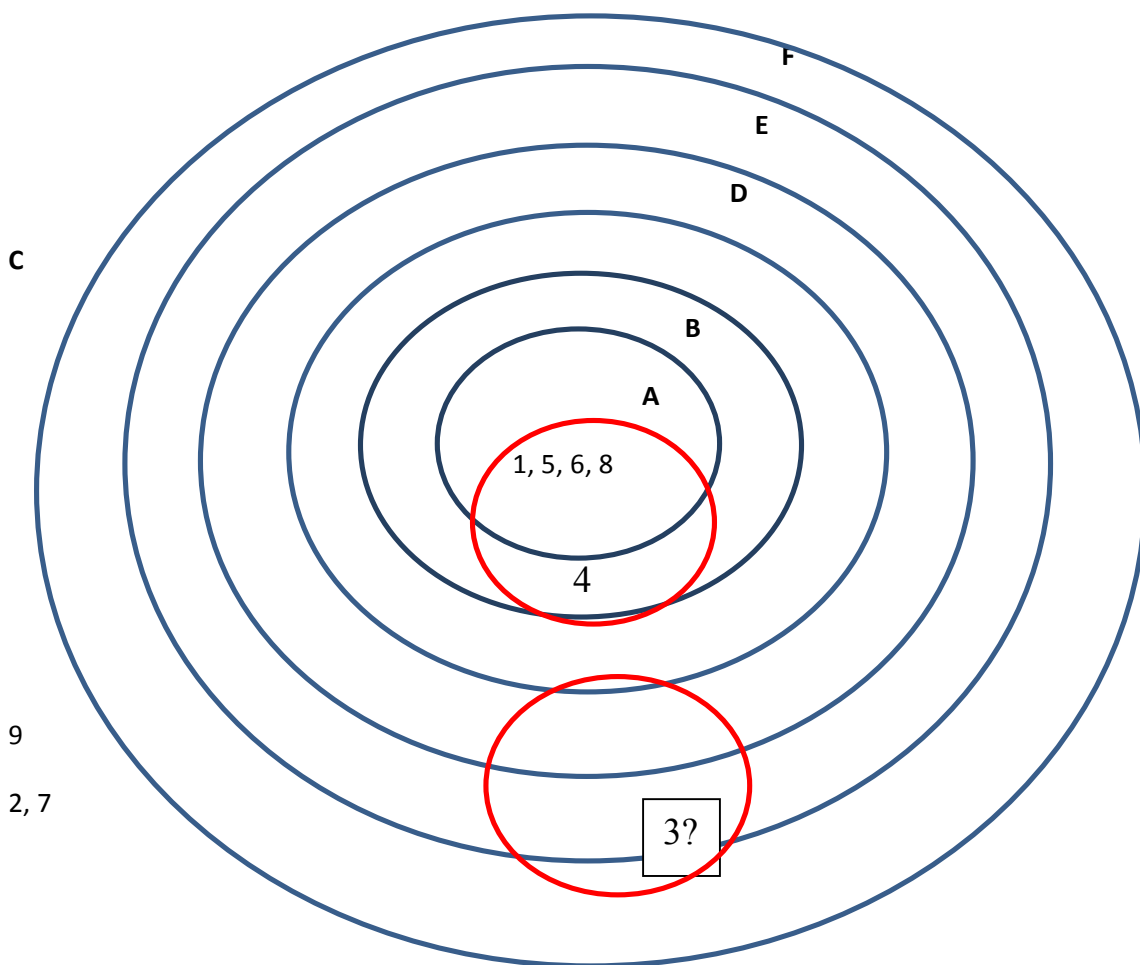
Zanemarene djece, odnosno one koja ne dobivaju niti pozitivna niti negativna biranja, nema.

Učenicu broj 3 ne možemo svrstati ni u jednu od navedenih kategorija. Ima najmanje biranja u razredu, 2 negativna i samo jedno pozitivno. Zanimljivo je da je jedino pozitivno biranje dobila od učenice kojoj je ona dodijela negativno biranje. Prema riječima učiteljice, djevojčica vrlo malo komunicira s ostalim djevojčicama i uglavnom se igra s dječacima. Mogli bismo reći da je ova djevojčica na granici između grupe odbačenih i zanemarenih.

Gledano u cjelini, možemo reći da u ovom razredu ima 4 popularnih učenika i sve su djevojčice, od čega su dvije Romkinje. Jedna učenica je vrlo blizu ove skupine s više pozitivnih nego negativnih biranja i ona je također Romkinja koja je pozitivno birana od strane svih 4 djevojčica iz popularne grupe, a negativno biranje je dobila od djevojčice koja je na granici između odbačene i zanemarene. U grupi odbačenih učenika su dva učenika od kojih je jedan Rom. Drugi dječak Rom pripada u skupinu kontroverzne djece s pozitivnim biranjima od strane odbačene/zanemarene djevojčice, odbačenog Roma i dvije popularne djevojčice (jedna Romkinja), a negativnim biranjima od strane dviju popularnih djevojčica (jedna Romkinja) i odbačenog dječaka.

Zaključno, mogli bismo reći da su djevojčice Romkinje izuzetno dobro uklopljene u razredni odjel, dok je jedan od dječaka Roma odbačen, a drugi kontroverzan. Razlog ovakvim rezultatima može se opravdati ponašanjem jer su dječaci češće problematični po tom pitanju, kako prema učiteljima, tako i prema razrednim kolegama.

Na grafičkom prikazu dobivenih podataka vidimo dvije podgrupe unutar razreda. Jednu čine popularni učenici, a drugu odbačeni. Međutim, puno točniji podaci bi se dobili da su u ispitivanju sudjelovali svi učenici iz razreda.

4. Analiza upitnika

1. Što smatrate dobrim prijateljem?

Da je dobar (4 puta), da posuđuje stvari (4 puta), da se igra (4 puta), ne svađa, ne tuče (2 puta), koji čuva tajne, rado sjedi sa mnom, da zna pomagati drugima (2 puta).

2. Volite li dijeliti svoje stvari s prijateljima iz razreda?

Da (5puta); da, volim posuđivati jer su svi dobri prijatelji i kad treba meni posuditi onda mi posude; ponekad da, ponekad ne; da, zato kad su dobri; da, volim dijeliti stvari s Ivanom.

3. Napišite ima prijatelja iz razreda s kojim želite sjediti u klupi za vrijeme nastave i zašto?

S učenicom broj 1 (5 puta- jer mi je dobra prijateljica, jer je dobra, pametna i pristojna, jer je lijepa i pametna, jer smo najbolje prijateljice), s učenicom broj 8 (2 puta- jer je dobra prijateljica), s učenicom broj 6 (3 puta- jer je dobra, jer mi je najbolja prijateljica, jer je dobra prijateljica), s učenicom broj 10 jer me nasmije i ne tuče.

4. Napišite ime prijatelja iz razreda s kojim se najviše volite igrati za vrijeme odmora i zašto?

S učenicom broj 1 (4 puta- jer smo dobre prijateljice i volimo se družiti), učenicom broj 8 (4 puta- jer se nikad ne svađa, jer je dobra, jer smo dobre prijateljice i volimo se družiti), učenicom broj 6 (3 puta- jer se nikad ne svađa, jer je dobra, jer smo dobre prijateljice i volimo se družiti), učenicom broj 4 (2 puta- jer smo dobre prijateljice i volimo se družiti), učenicom broj 5 (2 puta- jer smo dobre prijateljice i volimo se družiti, zato što

se ne tuče), učenicom broj 3, učenikom broj 11, **učenikom broj 7** (jer je dobar i pametan), učenikom broj 10 (jer se lijepo igra sa mnom).

Iz upitnika je vidljivo da je djeci kod njihovih prijatelja najvažnije da su dobri prema njima, da im posuđuje stvari kad je potrebno i da se zajedno igraju.

Svi navode da vole dijeliti svoje osobne stvari s prijateljima iz razreda, samo jedan učenik navodi da ponekad voli, a ponekad ne, dok drugi navodi da voli dijeliti svoje stvari s jednim učenikom.

U trećem pitanju koje je imalo svrhu radnog kriterija, ponavljaju se rezultati sociograma i vidljivo je da je najpopularnija učenica u razredu učenica broj 1 koju 5 učenika (što je više od polovice) navodi kao osobu s kojom bi željeli sjediti u klupi na nastavi. Zanimljivo je da ta učenica navodi da bi željela sjediti s učenicama broj 8 ili 6 koje su Romkinje, što potkrepljuje nalaze sociograma o dobroj uključenosti djevojčica Romkinja u razred. Također, učenicu broj 6 je još dvoje učenika naveo kao osobu s kojom bi željeli sjediti, a učenicu broj 8 još jedan učenik osim najpopularnije učenice. Osim njih, naveden je još samo jedan učenik (koji ne sudjeluje u istraživanju).

U četvrtom pitanju koje je poslužilo kao emocionalni kriterij, najpopularnija učenica je dobila jednak broj biranja (4) kao i učenica Romkinja, a u stopu ih, s 3, odnosno 2 biranja, slijede i ostale dvije učenice Romkinje. Učenik broj 7 je jednom biran i to od strane drugog, kontroverznog dječaka Roma, no zanimljivo je da nema recipročnosti kao kod sociograma, jer je učenik broj 9 naveo jedino učenicu broj 1. Još jedna zanimljivost je što je samo učenica broj 4 birala ostale dvije učenice Romkinje, dok su one izabrale učenice ne-Romkinje, što ukazuje na to da njihova uključenost u razred ne ovisi o međusobnoj povezanosti i recipročnom biranju.

Učenici u upitniku nisu imali ograničenja kod pitanja gdje je trebalo imenovati druge učenike iz razreda, no u pravilu su pisali jednog ili dva učenika, za razliku od sociograma gdje im je napomenuto da postoji ograničenje u vidu broja učenika koje će odabrati, a oni su pisali uglavnom maskimalan dopušteni broj imena. Teško je reći zašto je to tako, možda zbog umora jer je bio kraj radnog tjedna i ispitivanje je provedeno nakon nastave, a upitnik su ispunjavali nakon sociograma.

5. Zaključak

Rezultati provedenog ispitivanja su ponešto drugačiji od očekivanih. Budući da vlada mišljenje kako romska djeca nisu dobro prihvaćena u svojim razredima, očekivani su rezultati u skladu s tim. Međutim, to se pokazalo samo djelomično točnim, odnosno u slučaju dječaka Roma.

Pokazalo se da su oni odbačeni ili konzervativni, no budući da se radi o samo dva učenika, a i da se rezultate sociograma općenito ne može uopćiti, rezultate ne možemo generalizirati i zaključiti da je situacija u školi općenito takva. Djevojčice Romkinje su izuzetno dobro uklopljene u razredni odjel, čak većina pripada u skupinu popularnih učenika.

Prema dojmu koji je stekla članica projektnog tima prilikom provedbe ispitivanja, u razredu nema podjele na Rome i ne-Rome. Pod nastavom sjede mješovito (vlastitim odabirom), a pod odmorom se zajedno igraju. O tome svjedoči i situacija za vrijeme rješavanja upitnika. Jedan od dječaka Roma izrazio je zabrinutost u vezi uspješnog izvršavanja zadatka, a djevojčica ne-Romkinja koja je sjedila ispred njega odgovorila mu je da se nema oko čega brinuti jer će mu ona pomoći ako bude potrebno.

Prema riječima učiteljice, djevojčice Romkinje su dobro prihvaćene u razredu, pogotovo učenica broj 8 koja je 2 godine starija (kasniji polazak u školu). Sve su jako pristojne. Učenici broj 7 i 9 nisu toliko dobro prihvaćeni zbog agresivnog ponašanja. Međutim, oni jednako kao i drugi sudjeluju u igrama za vrijeme odmora, odnosno ostali ih prihvaćaju sve dok ne izbije neki konflikt koji oni rješavaju agresivnim

ponašanjem. Učiteljica napominje da učenik broj 9 pokazuje znakove napretka i ne ulazi u fizičke obračune često kao prije, te je vjerojatno to uzrok njegovog kontroverznog statusa u skupini. No, čak i kad se dogodi konfliktna situacija, nikad nema vrijeđanja temeljenog na tome tko je Rom, a tko nije. Učiteljica navodi kako u drugim razredima nastaje problem kad se učenici jednom godišnje fotografiraju kao razred, odnosno kako neka djeca ne žele stati do učenika Roma. Međutim, u ovom razredu tog problema nema. Oni se svi zajedno zagrlje i tako fotografiraju što potvrđuje izuzetno dobre odnose.

Iako su ovo izvrsni rezultati, zbog već spomenutih razloga ne mogu se generalizirati, ali možemo reći da je ovo jedan mali pokazatelj kako situacija po pitanju Roma u razredima može biti pozitivna.

6. Literatura

1. Petz, B. (1992). Psihologijski rječnik. Prosvjeta, Zagreb
2. Grba, S. (1990). Utvrđivanje povezanosti statusa u grupi s ekstravertiranošću, težnjom za socijalnom prihvaćenošću i socio-ekonomskim statusom, Diplomski rad, FF, Zagreb
3. Moreno, J. (1962). Osnovi sociometrije. Savremena škola, Beograd